

СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН ТАБИЯТЫ ЖАНА

БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ

Природа и специфика разговорной речи

Nature and specifics of informal conversation

Аннотация: бул макалада сүйлүшүү кебинин лингвистикалык өз алдынча тилдик система экендиги тууралуу маалыматтар берилди. Кыргыз тилинин лексикалык корунун байышы, тилдик бирдиктердин стилистикалык маанилеринин жаралышы кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы менен тыгыз байланыштуу экендиги тууралуу маалымат берилди. Сүйлүшүү лексикасынын маанилик стилистикалык жактан категорияларга бөлүнүшү, алардын айырмачылыгы, өзгөчөлүктөрү тууралуу көз караштар баяндалды. Сүйлүшүү кебинин негизги өзгөчөлүктөрү, жазма жана расмий кептен айырмачылыгы, эмпирикалык, стилдик өзгөчөлүккө ээ болушу көрсөтүлгөн.

Аннотация: в статье рассматривается разговорная речь как один из видов, часть лингвистической системы в языке. Дается информация об образовании и богатстве кыргызского языка, тесно связанного с историей народа. В статье подчеркивается динамичный рост лексики разговорной речи и её категориальное разделение, отмечается ее специфика и отличие от официальной и книжной стилей. Показаны особенности письменной и разговорной речи по эмпирической экспрессивности, стилистической окраске.

Annotation: in article informal conversation as one of types, a part of linguistic system in language is considered. Information on education and richness of the kyrgyz language which is closely connected with people history is given. In article dynamic growth of lexicon of informal conversation and its categorial division is noted. Features of written and informal conversation on emotional expressivity, style coloring are shown.

Негизги өзгөчөлүктөрү: сүйлүшүү кеби; диалектизмдер; жаргондор; эмпирикалык - экспрессивдик лексика; стилдик өзгөчөлүк; көркөм текст.

Ключевые слова: разговорный стиль; диалектизм; жаргон; эмпирикалык - экспрессивная лексика; стилистическая окраска; художественный текст.

Keywords: conversational style; dialecticism; slang; emotional and expressive lexicon; stylistic coloring; art text.

Орус окумуштуулары Л.Г.Барлас [1:161] жана А.Н.Васильева [2:26] сүйлөшүү кебин функционалдык стилдин бир стили катары караган.

Сүйлөшүү кеби - сүйлөшүү стили терминине Караганда кенири тушунук. "... Сүйлөшүү кеби - бул тилдик бирдиктердин тиешелүү жыйындысына жана алардын функцияланышынын тиешелүү мыйзам ченемине ээ болгон өзгөчө тилдик система" [3:25]. Ал эми сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинин стилине жатат [4:76]. Жыйынтык чыгара турган болсок, сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинде ишке ашат. Бирок сүйлөшүү кебинде сүйлөшүү стили гана эмес, расмий эмес кесиптик сүйлөшүүлөр да ишке ашат [5:24-25]. Демек, сүйлөшүү стили жогорку - бейтарап - теменку (сүйлөшүү) стиль терминдеринин катарында каралууга тийиш деп эсептеге болот.

Сүйлөшүү кеби менен сүйлөшүү стилдеринин бири-биринен өзгөчөлөнгөн белгилери катары теменку белгилерди эсептеге болот:

1. Сүйлөшүү стили өз алдынча тилдик система эмес. Ал адабий тилдин функцияланышынын бир туру болгондуктан, чектелген система.

"Сүйлөшүү кеби - белгилүү сүйлөшүү чөйрөсүнүн (тараптардын тике пикир алышуу чөйрөсү) менен бекемделген тилдин өзгөчө туру. Ал өз алдынча тилдик системаны түзөт".

2. Сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинин стилине жатат. Сүйлөшүү кебинде сүйлөшүү стили гана ишке ашпастан, башка функционалдык стилдин турлору да анча-мынча, жок дегенде лексикалык жактан ишке ашат.

3. Сүйлөшүү стили тематикалык жактан турмуштук тематиканы камтыйт. Сүйлөшүү кеби тематикалык жактан чектелбестен турмуштук тематикадан башка уй-буленун ичинде же расмий эмес мамиледеги адамдардын спорт, саясат, окуу, илим, маданият ж.б. жөнүндөгү сүйлөшүүлөрүн, жумуштагы достордун өз кесиптерине байланыштуу аңгемелешүүлөрү ишке ашат.

4. Сүйлөшүү стили "жазуу же оозеки турунда аткарылышы мүмкүн. Диалог же монолог турунда да жашай алат" [6:76]. Алсак, турмуштук каттар, кунделуктер, керкем чыгармадагы жана публицистикалардагы каармандардын турмуштук сүйлөшүүлөрү жазуу жүзүндө берилет.

Сүйлөшүү кебинин монологдук туру сейрек кездешет. Алсак, сүйлөчүнүн угуучулар тарабынан сезу белунду болбой, кандайдыр бир окуя жөнүндө айтып беруусу. Бирок муну кептин монологдук турунун пайда болушу деп айтууга мүмкүн эмес. Себеби монологдук мында сырткы жагы гана: бул кеп менен бир адам гана сүйлөйт.

Демек, сүйлөшүү кеби оозеки формада жана диалог турунде жүзөгө ашат.

"Сүйлөшүү кеби оозеки формага ээ. Бирок оозеки кеп ар дайым сүйлөшүү мунезуне ээ боло бербейт. Себеби бардык эле жазылмалар жазуу кебине тиешелүү эмес болгон сыяктуу оозеки сүйлөөнүн баары эле сүйлөшүү кебине тиешелүү болбойт. Расмий кеп, т.а., лекция, доклад же сот процессиндеги айтылган сездер - езунун формасы боюнча оозеки кеп, бирок айрым сүйлөшүү элементтерин камтыганына карабастан, сүйлөшүү кеби эмес. Демек, оозеки кеп - баяндоону реализацилоонун формасы. Ал эми сүйлөшүү кеби - бул тилдин функционалдык туру. "Оозеки кеп" тууралуу дагы тагыраак айтсак, бул термин сүйлөөчү колдонууга мүмкүн болгон тилдик материал женунде эч нерсени билдире албайт. Ал эми "сүйлөшүү кеби" термини белгилүү тилдик материалды кез алдыга келтирет.

Демек, бул эки термин эки башка тушунуктерге - оозеки кеп жазма кепке, китептик кеп сүйлөшүү кебине - карама-каршы коюлат. Оозеки жана жазма кеп тушунуктеру ездеруне кептин аткарылуу формасын, ал эми сүйлөшүү жана китептик кеп тилдин аткарылыш турун камтыйт.

Сүйлөөчү сүйлөшүү кебин колдонуу учун теменку сүйлөөчүлөрдүн тигил же бул системаны тандоосун аныктоочу белгилердин болушу шарт:

- 1) кеп актысынын эркиндиги;
- 2) кеп актысынын даярдыксыздыгы;
- 3) сүйлөөчүлөрдүн сүйлөшүүгө тике катышуусу.

Кептин эркиндигин пайда кылган эц негизги кырдаал - сүйлөөчүлөрдүн ортосундагы расмий эмес мамиле. Ушул параметр гана кептин сүйлөшүү мунез алышына алып келет.

Сүйлөшүүнүн даярдыксыздыгы жана пикир алышууга кептик енектештердун (партнер) тике катышуусу сүйлөшүү кебинин оозеки формасы менен тыгыз байланыштуу.

Сүйлөөчү негизинен ез пикирин айтуу учун алдын ала даярданбайт. Кебунче ал кантип сүйлөп жаткандыгын туйбай, айрым учурда езу айткан сөздү билбей калышы да ыктымал.

Бул учурда маалымат беруунун кошумча каражаттары болгон вербалдык эмес каражаттар - ымдоо, ишарат, кез караш - ундун керкемдуулугун арттыруучу каражаттары болгон - интонация, тыным, логикалык басым, темп, ыргак, дикция, ундун тону ж.б. - колдонулат. Мындан сырткары, кеп актысы кептеги енектештердун ый, кулкусу менен да коштолот. Бул шартта байланыштын темпи тездеп, кептин жандуулугу артат.

Демек, жогоруда аталган белгилер сүйлөөчүнүн адабий тилди эмес, сүйлөшүү кебин тандоосун аныктоочу негизги белгилер болуп эсептелет. Белгилей кетуучу нерсе, аталган белгилерден кептик актынын эркиндиги гана сүйлөшүү кеби учун мунездуу, ал эми калган эки параметр - кептик актынын даярдыксыздыгы жана коммуникациялык актыга кептик вентештердун тике катышуусу коддолгон адабий тилге да тиешелуу.

Сүйлөшүү кебин аныктабаган, бирок сүйлөшүү кебинин тузулушуне таасир эткен белгилер да бар. Аларга теменкулер кирет:

- 1) кептин оозеки формасы;
- 2) сүйлөөчүлөрдун саны (монолог, диалог, полилог);
- 3) кептик актынын жүзеге ашуу шарты (контактылык, дистанттык);
- 4) кептик актынын динамикалуулугу;
- 5) кептик актынын тилдик эмес кырдаалы (конситуация);
- 6) сүйлөөчүлөрдун апперцепциялык базасынын жалпылыгы.

Сүйлөшүү кеби ар дайым оозеки формада болот. Кептин оозеки формасы китептик кепке да мунездуу.

Сүйлөшүү кеби уй-булелук, кунделук турмуштук чейреде, ендуруштук мамиледеги расмий эмес сүйлөшүүлөрдө (оорулуунун врач менен, мугалимдин окуучу менен ж.б.) колдонулат. Ошондуктан сүйлөшүү кеби езунун табияты боюнча кепунче диалогдук мунезге ээ. Диалогго кептик енектештер туздөн-туз катышышат. Эгерде монологдук турде кездешсе да, ал диалогдун структурасында жүзеге ашат. Бул учурда угуучулар сүйлөөчүнүн кебин бузуп, ага суроо берип, анын пикирине кошулуу же карты чыгуусу мумкун. Ал эми коддолгон адабий тилдин (докладчынын, лектордун, митингдеги оратордун кеби) монологдук турлерунде сүйлөөчүнүн кебин белууге болбойт.

Сүйлөшүү кебине полилог да мунездуу. Анда пикир алышууга экиден кеп кептик енектештер катышат.

Кептин диалогдук туру китептик кепке да таандык. Алсак, окуу, сот процессиндеги, илим чейресундегу ж.б. расмий тараптардын ез ара суроо-жооптору буга далил боло алат.

Сүйлөшүү кеби китептик кептин диалогдук турунен айырмаланып, ал белгилуу бир тематика боюнча чектелбейт. Ага турмуштук, ошондой эле, расмий эмес мамиледеги кесиптик темадагы сүйлөшүүлөр да кирет. Ал эми китептик кеп тематикалык жактан чектелет (расмий мамиледеги кесиптик, коомдук-саясий, ендуруштук темадагы сүйлөшүүлөр кирет) жана ал, негизинен, монологдук турде ишке ашат.

Сүйлөшүү кеби эки - контактылык (мандай-тескей сүйлөшүү), дистантгык (аралыктан сүйлөшүү, мисалы, телефондогу, бир белмеден башка белмедегулерге сүйлөө) - шартга жүзөгө ашат. Контакттылык сүйлөшүүдө аңгемелешүүчүлөр маалыматты беруунун каражаты катары ишараттарды жана ымдоолорду колдонушу мүмкүн; дистантгык сүйлөшүүдө байланыштын бир гана каналы - угуу, колдонулат.

Сүйлөшүү кеби динамикалуу келет. Ал тез убакыттын ичинде аткарылгандыктан, ойлонууга эркиндик болбойт.

Сүйлөшүү кебинин эн маанилуу өзгөчөлүктөрүнүн бири -тилден сырткары жагдайга таянуу.

Сүйлөшүү кебинин тузулушунда сүйлөөчүлөрдүн сез базасынын жалпылыгы да өзгөчө мааниге ээ. Сез базасынын жалпылыгы аңгемелешүүчүлөрдүн турмуштук тажрыйбасынын жана алдын ала болжолдуу маалыматтардын жалпы болушу менен тушундурулет. Башкача айтканда, пикир алышуучу енектештердун кеп жылдык тааныштыгы, алардын жакындыгы, ошондой эле, алдыдагы сүйлөшүү учун өтө маанилуу болгон кыска убакыт ичиндеги биргелешкен тажрыйбасы учурда журуп жаткан сүйлөшүү учун зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, экстралингвистикалык белгилердин айрымдары сүйлөшүү кебине же китептик кепке, же болбосо экеене тең бирдей тиешелүү болушу мүмкүн. Жалпы экстралингвистикалык белгилерди сүйлөшүү жана китеп кебине бирдей тиешелүү экстралингвистикалык белгилер тузет. Ал эми сүйлөшүү кеби жана китеп кеби эздеруне гана тиешелүү экстралингвистикалык белгилерге ээ.

Адабияттар

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. - М: Просвещение, 1978. - 256 б.
2. Васильев Н.Л., Савина Е.В. Варваризмы в языке А.С. Пушкина // Филологические науки. - М, 2000. - №2. -99-105-б.
3. Примбетов Т.Т. Просторечные слова в современном казахском языке: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.06. - Алма-Ата, 1987. - 128 б.
4. Ахматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. - Бишкек, 2003. - 167 б.
5. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. - Казань: Из-во Казань. ун-та, 1978. - 253 б.
6. Атабаева М.С. Диалектное значение слова в казахском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. - Алма-Ата, 1985. - 16 б.

